
ТУРКИСТОН ХАЛҚИ САВОДХОНЛИГИ ҲОЛАТИ БОРАСИДА МАНБАЛАР ТАҲЛИЛИ (XIX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ – XX АСР БОШЛАРИ)

DOI: 10.53885/edinres.2021.11.90.016

Д.У. Джураев

педагогика фанлари доктори, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари
университети, Педагогика ва психология кафедраси мудири

М.У. Жураева

Тошкент ирригация ва кишлок хўжалик механизациялаш
мухандислари институти доценти

Аннотация: Мақолада XIX аср охири – XX аср бошларида кўп миллатли маҳаллий Туркистон халқи саводхонлиги масаласига доир манбалар таҳлили амалга оширилади. Жумладан, бугунда ўта баҳсли бўлган мазкур масалага оид тарихий манбалар, олимлар фикрлари ва далиллари келтирилади. Минтақа аҳолисининг саводхонлигини ошириш аҳамиятини акс эттирувчи тарихий жиҳатлар ўрганилади.

Таянч сўзлар: таълим, интеграция, маҳаллий, ёндашув, таълим даражаси, саводхонлик даражаси, қизиқишлар.

АНАЛИЗ ИСТОЧНИКОВ О СОСТОЯНИИ ГРАМОТНОСТИ ТУРКЕСТАНСКОГО НАРОДА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX - НАЧАЛО XX ВЕКА)

Д. У. Джураев

Доктор педагогических наук, заведующий кафедрой педагогики и психологии Узбекского государственного университета мировых языков.

М. У. Джураева

Доцент Ташкентского института инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства

Аннотация: В статье рассматриваются актуальные аспекты состояния образованности многонационального местного населения Туркестанского края, конца XIX – начала XX века. С помощью исторических и архивных материалов, высказываний и исследований учёных анализируется состояние образованности местного населения того периода. В статье делается анализ исторических аспектов становления образованности, отражаются его цели, задачи, функции,

компоненты, принципы, значение для повышения грамотности населения края.

Ключевые слова: образование, интеграция, местное, компетентностный подход, уровень образования, уровень грамотности, интересы.

ANALYSIS OF SOURCES ON THE STATE OF LITERACY OF THE TURKESTAN PEOPLE (SECOND HALF OF THE XIX - EARLY XX CENTURIES)

D. U. Djuraev

Doctor of Pedagogy, Head of the Department of Pedagogy and Psychology of the Uzbek State University of World Languages.

M. U. Djuraeva

Associate Professor of the Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers

Abstract. *The article examines the current aspects of the state of education of the multinational local population of the Turkestan Territory, late XIX - early XX centuries. With the help of historical and archival materials, statements and research of scientists, the state of education of the local population of that period is analyzed. The article analyzes the historical aspects of the formation of education, reflects its goals, objectives, functions, components, principles, significance for increasing the literacy of the population of the region.*

Key words: *education, integration, local, competence-based approach, educational level, literacy level, interests.*

Жамият пайдо бўлибдики, инсонлар турмуш тарзини яхшилашга, янгиликка интилиб яшайди. Мазкур фаровонликларга эса халқ саводхонлигини ошириш орқалигина эришиш мумкин. Экспертларнинг фикрича инвестиция киритиладиган йўналишлар ичида айнан таълим катта самарадорлик келтиради, шунинг учун у қашшоқлик кўламини қисқартиришда муҳим аҳамият касб этади. Кўриниб турибдики, инсон капиталига сармоя киритишдан жамият катта манфаат кўради. Узлуксиз таълим тизимига киритиладиган сармоялар жамиятда ижтимоий тенгсизликни камайтириш билан бирга турли жинойтлар содир этилиши эҳтимолини ҳам камайтиради.

Ижтимоий тармоқларда юртимизнинг чор Россияси ҳамда собиқ Иттифоқ мустамлакасига айлантирилгунга қадар улкан Туркистон

ўлкасида оммавий саводсизлик ҳукм сурган – деган асоссиз фикрларга дуч келмоқдамиз. Бизга маълумки, тарих аниқ фактларни ва рақамларни талаб қилади.

Тарихчи олим Л.Г. Кимнинг фикрича: “Туркистон тарихига доир манбаларда, аниқроғи, совет даврида яратилган кўлланмаларда инқилобгача Туркистон халқининг атиги 2 фоизи саводхон бўлган, дейилади. Бу рақам кенг тарқалган бўлиб, китоблардан китобларга кўчиб келаётир. Афсус билан эътироф этиш жоизки, Ўрта Осиё халқлари тарихини бўяб-бежаб кўрсатишда ўлкамиздан чиққан айрим олимлар ҳам жонбозлик кўрсатганлар. Уларнинг “катта хизмат”лари, айниқса, Туркистон маҳаллий аҳолисининг саводхонлигини ўта бир ёқлама ёритганликларида кўринади” [1].

Саводсизлик ҳар доим маданиятсизлик, жоҳиллик, маънавий кашшоқлик билан узвий боғлиқ тушунчадир. Шу сабабдан ҳам Чор ҳукмронлиги ва инқилобгача Туркистон аҳолисининг саводхонлиги ҳақида ҳақиқатни айтишнинг муҳим принципиал аҳамияти бор. Бу масалани тўғри ҳал этиш орқалигина Туркистон халқларининг маданий тараққиёти тарихини холисона ёритиш имконига эга бўламиз. Халқларнинг саводхонлиги даражасини асоссиз равишда пасайтириб кўрсатиш уларнинг тарихий ўтмишини камситади, миллий ғурурига зиён етказиши ва келажакка бўлган ишончини сўндиради.

Таниқли шарқшунос олим, Фарғона маҳаллий аҳолисига таълим бериш қандай ташкил этилганини бир неча ой мобайнида ўрганган академик Александр Федорович Миддендорфнинг (1815-1894 йй.) Туркистон маҳаллий аҳолисининг саводхонлиги нисбатан юқори даражадалигини таъкидлаб айтган қуйидаги фикрлари диққатга сазовордир: “Фарғонада ҳамма ўқиш ва ёзишни билишини назарда тутсак, туб-жой аҳоли учун зарур кўлланмалар нашр этилиши биланок тараққиёт жуда тезлашиб кетади” [2].

Туркистон халқлари маданияти ҳақида Туркистон генерал-губернатори С.М. Духовскойнинг рус подшосига садоқатини изҳор этиб ёзган докладида (1899 йил) қуйидаги қизиқарли фикрларни учратамиз: “Узоқ вақтлар мобайнида Бухоро бутун мусулмонлар (суннийлар) оламида мусулмон ҳуқуқшунослиги ва илмининг мўътабар маркази сифатида тан олиб келинган, боз устига, бу обрў-эътиборни ҳануз йўқотмай келаётир. Бир вақтлар Ўрта Осиёлик руҳонийлар, қонуншуносу араб тили билимдонлари фаолиятининг аҳамияти нақадар улуғ бўлганлигини бугунги кунда бутун дунёдаги мусулмон – суннийлар кўллаётган машҳур ва мўътабар шариат мажмуаларининг айримлари Ўрта Осиёда битилганини эслашнинг ўзигина кифоя. “Ҳидояи-Шариф” Марғилонда, “Ақоид” Бухорода, “Ҳикмат-ул-Айн” Самарқандда

яратилди. Мусулмон оламига шариатнинг сўнгги талқинини Урта Осиё тақдим этди. Булардан ташқари, бу ўлка оламга Навоий, Аҳмад Яссавий, Машраб, Сўфи Оллоёр каби шоир-сўфийларни берди. Айни пайтда ёшларга таълим бераётган кўплаб мусулмон мактабларини рус мактабларидаги “тўғри умумий таълим” билан алмаштиришга зўр бериб, узок вақт мобайнида, устакорлик ва қатъият билан ҳаракат қилиш туфайли эришмоқ мумкин” [3].

Туркистоннинг бошқа бир генерал-губернатори П.И. Мищенконинг 1909 йил 19 мартда Россия халқ маорифи вазирига йўллаган ушбу ёзувларини эса маҳаллий аҳолини таърифлаётган ёки ўлкадаги халқ таълими ишини тушунмай айтилган фикрлар, деб бўлмайди: “Биз мутлақо маданиятсиз ва саводсиз қабилалар орасида халқ таълимини жорий этишни кўзда тутмаганмиз, балки мусулмонлар орасида қадимдан мавжуд бўлиб, ғоят кенг ёйилган таълимни ислоҳ қилмоқчимиз... Туркистон ўлкаси маҳаллий аҳолиси орасида хат саводни тарқатиш масаласи, айниқса, Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида, Россиянинг Ғарбий Европа қисми аҳолисига нисбатан яхши уюштирилган. Ўлканинг бутун кенг ҳудудини кўпдан-кўп бошланғич билим юртлари – мактаблар, ўрта ва олий ўқув юртлари бўлган мадрасалар қоплаб олган. Мактаблар махсус қурилган бинолардан ташқари масжидларда, хаттоки улкан чинор ва қайрағочларнинг қавакларида жойлашган. Бу ҳолатда минг йиллар давомида маданий ҳаёт кечирган халқнинг қадимий маданиятининг таъсири кўриниб турибди” [4].

Л.Г. Кимнинг фикрича олимлар ва амалдорлар инқилобгача Туркистонда саводхонлик ва таълим беришнинг аҳволи ҳақида гапираётиб, 1897 йили амалга оширилган Россия империясининг биринчи аҳоли рўйхатидаги маълумотларга мурожаат этмаганлар. Ўзбекистон тарихига оид бир неча китобдан парчалар:

“1897 йилги аҳоли рўйхатига кўра, мактабгача ёшдаги болаларни ҳисобга олмаганда, саводлилар атиги 2,9 фоизни ташкил этган” (“Народное образование в Узбекистане”, Ташкент, 1941);

“Туркистон аҳолиси деярли буткул саводсиз бўлиб, ўқишни биладиган кишилар 2 фоиздан ошмаган” (И.Қ. Қодиров, “Народное образование Советского Узбекистана”, Ташкент, 1964);

1897 йилги аҳоли рўйхатига кўра, ўлкада саводли ўзбеклар – 1,6 фоизни ташкил этган. Аҳолининг саводхонлиги шундан кейинги йилларда ҳам ошмаган (Ш. Абдуллаев, “Ўзбекистондаги халқлар маданияти тараққиёти тарихидан”, 1921-1932 йиллар);

“Чор ҳукумати миллий маданиятни ривожлантиришга, мактаблар ва маърифат ўчоқларини кенгайтиришга йўл қўймади. Ўзбекистонда ҳар 100 кишининг 98 таси саводсиз эди” (“Ўзбекистон ССР тарихи”,

ЎзССРдаги Ўрта мактабларнинг 9 – 10 - синфлари учун ўқув қўлланма, Тошкент, 1974);

“Ўрта Осиё халқлари инқилобгача деярли ёппасига саводсиз эди. 1897 йили ўзбекларнинг атиги 1,9 фоизи ўқиш ва имзо чекишни биларди” (Узбекская ССР, Москва, 1956);

“1897 йилги Бутунроссия аҳоли рўйхатига кўра, саводлилар ўлкада 1,8 фоизни ташкил этган, яъни инқилобгача Туркистон деярли саводсиз ўлка эди” (Т.Н. Қори-Ниёзий, “Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар”, Тошкент, 1955) [1].

Маҳаллий олимларнинг юқоридаги фикрларидан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, авторитар тузум ҳукмрон бўлган, маъмурий-буйруқбозлик усулидаги раҳбарлик ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига томир ёйган шароитда бирон-бир оддий олим фан ва маъмуриятни ўз қўлида ушлаб турган юқори лавозимли амалдорларга расмий қарши чиқиши мумкинми? Йўқ, албатта. Шунинг учун ҳам, маҳаллий халқнинг “саводсиз”лиги ҳақидаги маълумотлар тадқиқ этилмай, ижодий ўрганилмай, шунчаки китоблардан китобларга кўчиб келаётир. Иккинчидан, муаллифлар маҳаллий халқларни ёппасига, ёки деярли саводсиз, дея чиқарган хулосаларини Россия империяси аҳолисининг 1897 йилги биринчи рўйхати материаллари билан асослайдилар. Бу рўйхат материаллари қанчалик ҳақиқатга яқин?! Умуман, бу фактларни инқилобгача Туркистон халқлари саводхонлигини илмий тадқиқ этишда тарихий манба сифатида ишлатиб бўладими?

Туркистоннинг барча худудлари каби Фарғона вилоятида ҳам аҳолининг саводхонлигини ҳисобга олиш масаласи руслаштириш сиёсати манфаатидан келиб чиқиб ҳал этилган. Фарғона вилоят ҳарбий губернаторининг шахсий ташаббуси билан рўйхат варақасидаги 13-бандга “Саводли”, деган қўшимча киритилади. Маҳаллий халқнинг саводхонлигини рўйхатга олиш учун губернатор яна бир – “Рус тилида гапира оладими?” деган саволни ҳам қўшади. 13-бандга киритилган ўзгаришларни губернатор шундай тушунтиради: “Бу форманинг икки бўлимдан (“а” ва “б”) иборат 13-бандига яна бир бўлимни қўшиш фойдадан ҳоли бўлмайди, деб ўйлайман. Менимча, “Рус тилида гапира оладими?” – деган савол ғоят муҳим аҳамиятга эга. Бу саволга берилган жавоб Туркистонда ҳоким миллат тилининг (рус) маҳаллий омма орасида тарқалиш меъёрига ижобий хизмат қилади”. Кўриниб турибдики, Фарғона вилоятидаги маҳаллий аҳолининг саводхонлиги фақат рус тилида ўқий олишига эмас, шунингдек русча гапира олишига қараб аниқланган... [1].

Самарқанд вилоятида рўйхатга олиш чоғида ғоятда қўпол хатоликларга йўл қўйилади. Вилоят аҳолисини рўйхатга олувчи комиссия

ҳисоботиға кўра, рўйхатга олиш жараёнида 6 - 14, шунингдек, “саводи”ни қайд этадиган банд тўлғазилмаган. Ваҳоланки, 1896 йил 21 июндаги “Низом”га кўра 12 – (“она тили”) ва 13 – (“саводи”) бандларни тўлғазилмаган. Хўжанд, Жиззах, Ўш уездлари комиссияларининг ҳисоботлари ҳам 13-банд тўлғазилмаганлигидан гувоҳлик беради. Уездлардаги рўйхатга олувчи комиссиялар аъзоларининг маҳаллий ташкилотларга жўнатган ёзма равишдаги докладларида шу ҳақда сўз юритилади. Генерал-губернатор А. Б. Вревский Туркистон шлкасида 1895 - 1897 йиллар мобайнида амалга оширилган ишлар юзасидан Россия императорига йўллаган ҳисоботида, аҳоли рўйхатида келтирилган маълумотлар, жумладан, халқнинг саводхонлигига доир кўрсаткичлар асоссиз эканлигини тан олишга мажбур бўлади.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқиб айтиш керакки, Туркистонда ўтказилган 1897 йилги аҳолининг умумий рўйхати маълумотларидан Чор ҳукмдорлиги ва инқилобгача Туркистон халқларининг саводхонлигини аниқ белгилашда ишонарли манба сифатида фойдаланиб бўлмайди.

Брокгауз Ф.А. ва И.А. Эфроннинг Энциклопедик луғатида (9-жилд, СПб, 1898) ўқиймиз: “Саводхонлик — “саводхон” деган сўз замирида ўқиш ва ёзишни биладиган ёки фақат бирор-бир тилда ўқий оладиган одам назарда тутилади”. В. Далнинг “Изоҳли луғати”да (1-жилд. Москва 1955 й.) ҳам мазмунан шунга ўхшаш шарҳ берилган: “Саводхонлик — ўқиш ва ёзишни билиш, айрим ҳолларда фақат биринчиси, ўқий олиш”. Бу ўринда В. Далнинг изоҳли луғати XIX асрнинг иккинчи ярмида яратилганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Маданият, фан ва техника таракқиёти туфайли саводхонлик тушунчаси ҳам ўзгарди. 1926 йилги аҳоли рўйхатида саводхонлик ўқиш ва ёзишни билишга қараб аниқланган, 1989 йили аҳолини рўйхатга олиш варақасида саводхонликни аниқлаш учун қуйидаги саволлар қайд этилган: “маълумоти” (10-банд), “касб-ҳунар билим юртини тугатганлиги” (11-банд), “таълим олаётган билим масканининг тури”. ЮНЕСКО Бош конференциясининг (1958 йил декабрь ойи) Парижда ўтган X сессияси барча мамлакатларга аҳолини рўйхатга олишда саводхонлик тушунчасини аниқлаш учун кишиларнинг ўқий олишлари, ўқиганларни тушуна билишлари ҳамда ўзларининг кундалик ҳаёти ҳақида қисқача баён ёзишга қобилликларини ҳисобга олишни тавсия этади [5].

Энди савол туғилади, 1897 йилги аҳоли рўйхатида қайд этилган маълумотлар ҳақиқатдан йироқ экан, у ҳолда инқилобгача Туркистон халқларининг саводхонлигини қандай қилиб аниқлаш мумкин? Бу мураккаб масалага аниқлик киритиш учун тарихий манбаларни тарихий-сиёсий таҳлил усулида тадқиқ этишга уриниб кўрайлик. Қуйида инқилобгача Туркистон, Россия ва Белоруссиядаги таълим

бериш ва саводхонликнинг тарихий аҳволини қиёслаймиз. Нега қиёслаш учун атай... Россия ва Белоруссия танланган, деган савол туғилиши мумкин. Бунинг сабаби шундаки, совет олимлари ҳозиргача Россия ва Белоруссияда инқилобгача саводхонликнинг аҳволини, ҳамда 1897 йилги аҳоли рўйхатида қайд этилган Россия империяси халқлари саводхонлигига доир маълумотларни чуқур ўрганганлар.

Россияда аҳолининг умумий сони - 126 368 800, мактаблар сони - 33 401, ўқувчилар сони - 2 318 100, аҳолининг умумий сонига нисбатан ўқувчилар - 1,8 фоизни ташкил этган ҳолда аҳолининг саводхонлиги - 21 фоиз;

Белоруссияда аҳолининг умумий сони 6 492 857, мактаблар сони – 2 263, ўқувчилар сони – 1 254 108, аҳолининг умумий сонига нисбатан ўқувчилар - 1,9 фоизни ташкил этган ҳолда, аҳолининг саводхонлиги – 24,7 фоиз;

Туркистонда аҳолининг умумий сони – 3 792 774, мактаблар сони – 6027, ўқувчилар сони – 64 015, аҳолининг умумий сонига нисбатан ўқувчилар – 1,7 фоизни ташкил этган ҳолда аҳолининг саводхонлиги – 19,55 фоиз бўлган [1].

Архив ҳужжатларидан маълум бўлишича чор ҳукумати Туркистон ўлкасидаги халқ маорифи ишларига 1 084 082 сўм, яъни ўлканинг 44 570 399 сўмлик умумий бюджетидан атига 2,4 фоиз миқдорда пул ажратди. Демак, хулоса қилиш мумкинки, ўлкада маорифни ташкиллаштиришга бир йилда бир жонга ўрта ҳисобда 22 тийин ажратилди [6]. Бу маблағнинг ҳам асосий қисми ўлкада истиқомат қилувчи айнан рус миллатига мансуб аҳоли фарзандлари саводини чиқаришга йўналтирилди. Мазкур маблағнинг ҳам эҳтиёжлардан ва маҳаллий амалдорларнинг “чангалидан” ортган қисмигина маҳаллий аҳолининг таълимини ташкил этишга “етиб келди”.

1910 йилнинг кузида чор Россияси давлат думасида мажбурий умумтаълим ҳақида лойиҳа кўриб чиқилди. Туркистон илғор зиёлилари ва педагоглари бу масалага алоҳида эътибор билан ёндошдилар, чунки улар ушбу лойиҳа диний таълим ва она тилида дарс беришни ман қилиб қўйишидан хавотирда эдилар.

Олим Ж.Ғ. Йўлдошевнинг таъкидлашича, ўлка чоризм томонидан истило қилинганидан сўнг, илм-маърифатнинг нурафшон машъали бўлган мактаб ва мадрасалардаги ўқув-ўқитув ишлари таназзулга юз тутди. Чор амалдорлари Туркистон худудида яшовчи маҳаллий халқ таълим тизими билан жиддий шуғулланмасдан, асосан аҳолини руслаштириш сиёсатини олиб бордилар. Мактаб ўқувчилари ва мадраса талабаларига билим бериш ўрнига, махсус ёлланган баъзи айғокчилар таниқли илоҳиётшунос олимлар ва мударрисларни тафтиш

қилиб, уларнинг фаолиятини нотўғри талқин қилдилар. Чор ҳукумати маъмурияти ўлкадаги маҳаллий мактаб ва мадрасаларга нисбатан тазйик ўтқазиб мақсадида турли хил кураш усулларини қўлладилар. Мактаб ва мадрасаларда ташкил этилган дарс жараёнлари ҳам бу сиёсатдан четда қолмади [7].

Саводхонлик ҳақида гапирганда албатта мазкур ҳолатга нисбий тушунча сифатида ёндошиш тўғри бўлади. Чунки, юқорида қайд этганимиздек, саводхонликни баҳолашда бир қанча мезонларга амал қилиш талаб этилади. Алқисса, саводхонлик тушунчаси давр талабидан келиб чиқиб доимий ўзгариб, такомиллашиб боради. Бу ҳолатлар албатта бугунги кунда давр талабидан келиб чиқиб саводли инсонларга қўйиладиган талабларнинг ошиб бораётганлигидан далолатдир. Масалан бугунги кунда, саводхонлик тушунчасининг ўзини бир неча гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкин. Иқтисодий саводхонлик, сиёсий саводхонлик ва б. Бугунда олий маълумотли кишидан бир қанча тилларни билиш талаб қилинмоқда. Ҳаттоки, илмий иш билан шуғулланаётган тадқиқотчиларга чет тилларни билиш даражасини аниқлаш бўйича талаблар жорий қилинган. Бирор жойга ишга жойлашмоқчи бўлсангиз албатта, қанақа тилларни билишингиз сўралади ва кўп тилларни билиш имтиёз сифатида қабул қилинади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ким Л.Г. Уйдирма ва ҳақиқат // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1989 йил 29 октябрь.
2. Миддендорф А. “Очерки Ферганской долины”, СПб. 1882.
3. Ўз.Р. МДА, 47-ф. 1-р., 2191-иш, доклад Духовского царю.
4. ЎзР. МДА, 1-ф., 31-р., 540-иш, 162-б.
5. Богданов И.М. “Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР”, Москва, 1964.
6. Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида (XIX аср охири – XX асрнинг бошлари) // Т.: “Шарқ”, 2006. – Б. 18.
7. Йўлдошев Ж.Ф. “Таълимимиз истиклоли йўлида” // Т: Шарқ 1996. – Б. 27.